

Kropp, själ och kropp-själ.

Descartes och de tre grundläggande kategorierna

Jesper Jerkert

INLEDNING

En vedertagen uppfattning om Descartes' medvetandefilosofi är att han noga skilde mellan den materiella världen eller kroppen (*res extensa*) och den medvetna världen eller själen (*res cogitans*), men att han inte lyckades ge någon tillfredsställande förklaring till hur kontakt kunde förmedlas mellan dessa.¹ Descartes' brevväxling med den tyska prinsessan Elisabeth är berömd i detta sammanhang. *Filosoflexikonet* refererar:

[H]ur kan det finnas en kontakt mellan – en mötesplats i rummet för – två storheter, varav den ena är rumslig, den andra icke-rumslig? D[escartes] blev prinsessan svaret skyldig och måste anbefalla henne att inte spekulera för mycket över detta djupt förvirrande ämne.²

Denna mycket komprimerade version är representativ för den allmänna uppfattningen, i det den undviker frågan huruvida Descartes i sina brev till Elisabeth förespråkar införandet av föreningen av kropp och själ (framdeles benämnt "kropp-själ") som grundläggande kategori, vid sidan av kroppen och själen.³ Införandet av en tredje kategori har i allmänhet setts som problematiskt, men måste, om man går till källorna, betraktas som ett faktum. I sitt andra brev till Elisabeth rörande kroppen och själen bekräftar Descartes:

First of all I distinguished [in my previous letter] three kinds of primitive ideas or notions each of which is known in its own proper manner and not by comparison with any other: i.e. the notion of

soul, the notion of body, and the notion of union between soul and body.⁴

Trots att Descartes är känd som filosofihistoriens dualist *par excellence*, ser vi att citat som det ovanstående öppnar dörren för ifrågasättanden av Descartes' dualistiska renligheter. Var Descartes snarare dualist, där kropp-själen ska förstås som en tredje substans?

Vi ska här inte söka besvara denna omfattande fråga. Istället är syftet med föreliggande uppsats att diskutera – åtminstone några aspekter på – följande fråga: Kan Descartes' tre kategorier försvaras inom hans eget tanke-system? Även detta är en mycket stor fråga, men uppsatsens ambitioner begränsas med nödvändighet av de använda källorna. Jag ska framför allt beakta två artiklar vilkas författare, till skillnad från gängse filosofkutym, tenderar att godkänna Descartes' tredelning. Dessa artiklar är Alanen (1996) och Yandell (1997).

Först berörs några vanliga invändningar mot Descartes' kategoriindelning. Därefter diskuteras huruvida kropp-själen är förståelig och föreställbar. Slutligen kommenteras vår eventuella kunskap om kropp-själen.

INVÄNDNINGAR MOT TRE KATEGORIER

Vari består problemet med kropp-själen som grundläggande kategori? Åtskilliga filosofer har ansett att Descartes' tre kategorier helt enkelt inte går ihop. Framför allt är det tre sorters invändningar som riktats mot honom.⁵ För det första har det hävdats att införandet av kategorin kropp-själ inte kan förklara hur interaktion mellan kropp och själ kan förekomma; problemet förflyttas på sin höjd till just kropp-själen och dess samband med kroppen och själen, men löses inte. För det andra kan man fråga sig om kropp-själen är

¹ I denna uppsats kommer jag att använda orden "kropp" respektive "själ" som svenska motsvarigheter till de engelska "body" respektive "mind" eller "soul".

² *Filosoflexikonet* (1988), "Descartes", osignerad artikel.

³ Svenskans "grundläggande kategori" motsvarar engelskans "primitive notion" eller "primary notion".

⁴ Brev till Elisabeth 28 juni 1643, cit. efter Descartes (1970), s. 140.

⁵ Yandell (1997) listar dessa invändningar, s. 254.

lika grundläggande som kroppen och själen, när man beaktar vad Descartes på det hela taget säger om de tre kategorierna. Invändningen skulle alltså vara att Descartes' eget tankesystem på något sätt förbjuder dessa tre kategorier att befinna sig på samma nivå. Och även om något sådant förbud inte förelåg, så kan en tredje invändning vara att kropp-själen omöjligen kan bestå enbart av kropp, själ och deras relationer. Vi ska titta litet på dessa invändningar.

David Yandell anser att den första invändningen definitivt är missriktad.⁶ Enligt Yandell införde inte Descartes kropp-själen som kategori för att förklara interaktionen mellan kroppen och själen, utan ansåg istället att interaktion utgör sätt på vilka föreningen mellan kropp och själ manifesterar sig.⁷ Detta uttrycksätt verkar betyda att kropp-själen måste vara en egen kategori, emedan den fångar en interaktion mellan kropp och själ som inte kan förklaras i termer av kropp och själ; förhållandet mellan kategorin och kropp-själen skulle alltså vara logiskt snarare än förklaringsmässigt. Vi har således inte vunnit någon djupare insikt genom att införa kropp-själen, bara förpackat problemet behändigare, menar Yandell i en Descartes-tolkning som jag finner övertygande.

Invändning två är krångligare, och tvingar oss till en utvikning. Hur ska vi förstå kroppars påverkan på varandra? Krävs det inte att vi förstår de bakomliggande mekanismerna, lagarna som styr hur enstaka kroppar rör sig? Detta kan verka vara ett rimligt antagande, men det får konsekvenser: Om kropparna som påverkar varandra är människor, så betyder det att vi måste förstå hur rörelserna uppkommit, dvs. i praktiken hur själen (medvetandet) fått kroppen att röra sig. Men det skulle innebära att kategorin kropp-själ vore mer grundläggande än kropp och själ, och Descartes skulle ha fel i att alla tre kategorier är jämbördiga.

Men är det verkligen sant att förståelse av ett visst sammanhang kräver att de mer grundläggande kategorier som ingår i sammanhanget till fullo förstås? Yandell svarar

⁶ Yandell (1997), s. 255f.

⁷ "[T]he various forms of interaction are the modes of the union: that is, they are ways of mind and body being united", skriver Yandell (1997), s. 256.

nej. Vi behöver exempelvis inte känna till den metafysiska grunden för en fysikalisk lag för att kunna ha en uppfattning om lagens innebörd.⁸

Descartes är känd för sin vetenskapsteoretiska reduktionism, mest utvecklad i det ofullbordade verket *Regulae ad directionem ingenii* ("Regler till förnuftets ledning", ca 1628). Här menar Descartes att vetenskapens uppgift är att reducera sammansatta väsen till enkla.⁹ Bland de senare kan man urskilja *mentala* enkla väsen, såsom vetande, tvivel och vilja, *fysiska* enkla väsen som form, utsträckning, rörelse, samt enkla väsen som är både mentala och fysiska, såsom existens och varaktighet.¹⁰ En viktig egenskap hos enkla väsen är att de är så klara och tydliga att de inte kan uppdelas i ännu tydligare ting. Nu är frågan: Är kropp-själen ett enkelt väsen? Om svaret är ja, betyder det då inte att kropp-själen omöjligen kan förstås enbart som kropp, själ och deras relationer? Med andra ord: Betyder det inte att kropp-själen har en annan ontologisk status än kombinationen av kropp, själ och deras relationer skulle kunna ha? Detta är den tredje invändningen mot Descartes.

Yandell underkänner även denna invändning. Antag att kropp-själen har följande egenskap: Kroppen och själen är kausalt förbundna enligt lagar som endast kan upphävas genom gudomlig vilja. Ur kunskap enbart om kroppen eller själen tycks vi inte kunna härleda ett sådant förhållande, och kropp-själen skulle därför vara ett enkelt väsen. Men ur detta följer inte med nödvändighet att kropp-själen skulle vara något mer, ontologiskt sett, än kropp, själ och deras relationer.¹¹

⁸ Yandell (1997), s. 259.

⁹ "Sammansatt väsen" motsvarar eng. "composite nature", "enkelt väsen" motsvarar "simple nature". Översättningen är min egen. Såvitt bekant har inte *Regulae ad directionem ingenii* översatts till svenska ännu. Ordet "väsen" har en lite mystisk klang som läsaren ombeds bortse ifrån.

¹⁰ Rée (1974), s. 23-25 och 159-161.

¹¹ Yandell (1997), s. 261. Här tillstöter också frågan om kropp-själen är en egen substans, något som vi lämnar utan åtgärd i föreliggande arbete. Vi noterar alltså att grundläggande kategorier, enkla väsen och substanser inte verkar bilda enkla samband av typen "alla enkla väsen är substanser" etc.

FÖRSTÅELSE OCH FÖRESTÄLLNING

När dessa invändningar åtminstone preliminärt har avfärdats, måste vi ändå fråga oss: Hur ska vi enligt Descartes egentligen föreställa oss kropp-själ? Är det över huvud taget möjligt? Så här skrev Descartes till Elisabeth i juni 1643 i Anthony Kennys översättning:

It does not seem to me that the human mind is capable of conceiving [very distinctively] at the same time the distinction and the union between body and soul, because for this it is necessary to conceive them as a single thing and at the same time to conceive them as two things; and this is absurd.¹²

En tänkbar tolkning av det ovanstående är att vi faktiskt inte kan föreställa oss kropp-själ. För detta har Descartes fått vederbörlig kritik. Varför införa kropp-själ om vi ändå inte kan föreställa oss den? Men är det å andra sidan nödvändigt att kunna föreställa sig alla grundläggande begrepp? Svenskans 'föreställa' är den bästa motsvarigheten till engelskans 'conceive', vilket i sin tur är den mest naturliga översättningen av franskans 'concevoir'. Men att föreställa sig något (vari ingår att man kan göra sig en bild av något) är inte detsamma som att förstå. Kanske kan vi inte föreställa oss både kroppen som ett, själen som ett och kropp-själ som ett, i synnerhet inte "at the same time", men det medför inte att vi helt skulle sakna *förståelse* för begreppen i fråga.¹³

Att skilja mellan föreställning och förståelse kan tyckas vara ett ad hoc-försvar för Descartes, men så är det inte. Descartes skilde själv noga mellan föreställning och förståelse i den sjätte betraktelsen i *Meditationes de prima philosophia*.¹⁴ Att man inte kan föreställa sig kropp och själ som ett ting och två ting samtidigt verkar i och för sig självklart. Borde inte logiken hindra oss från att kunna *förstå* samma sak; ingenting kan

väl vara ett och två samtidigt? Det beror på exakt vad vi menar med 'förstå'. Förståelse är kanske möjlig om vi låter förståelsen äga rum på en högre abstraktionsnivå, fjärran från allt bildligt tänkande. Förståelse av olika saker behöver knappast heller ske samtidigt, vilket däremot en 'föreställning' inbjuder till. Läsaren ser att den här diskussionen riskerar att försvinna in i en semantisk snårskog. Vad menar Descartes egentligen med kommentaren "which is absurd" i citatet ovan? Är en absurditet logiskt omöjlig?

Det visar sig att Kennys översättning är något fri på den här punkten. I original säger Descartes "ce qui se contrarie". En hårdare översättning vore "vilket är en motsägelse", där man tydligt tolkat Descartes formulering såsom konstituerande en logisk omöjlighet.¹⁵ En mjukare variant är "vilket ger en motsättning". Stötestenen är hur "se contrarie" ska tolkas, passivt eller reflexivt, hårt eller mjukt.

Detta kan tyckas vara hårklyverier. Oavsett hur formuleringen ska tolkas så innebär det väl att det är något konstigt och otillfredsställande med att se kropp och själ både som ett och som två. Lösningen, får man förmoda, är att ge upp ett av synsätten. Eller?

Inte säkert. Hur vi uppfattar olika begrepp och deras relationer beror åtminstone delvis på hur klart och lämpligt begreppen valts. Hur än kropp och själ är förbundna verkar det inte troligt att deras relationer är motsägelsefulla *i sig*. Om vi ändå finner dem motsägelsefulla bör vi granska våra begrepp en extra gång.¹⁶ Descartes var en varm förespråkare av att bara använda klara och tydliga begrepp, men möjligen var kropp-själ en för hård begreppsnot att knäcka. Kanske betyder "ce qui se contrarie" att kropp-själ som tredje kategori visserligen utgör en motsättning mot kroppen och själen som separata kategorier, men att den är av begreppslig natur och att vi i brist på klarare begrepp får låta oss nöja med denna typ av förståelse. Huruvida detta är en god användning av ordet "förstå" överläts till läsaren att avgöra.

¹² Descartes (1970), s. 142. Orden inom hakparenteser återfinns inte i Kennys översättning, men däremot i det franska originalet (*bien distinctement*). Misstaget har påpekats av Yandell (1997), s. 264.

¹³ Att förstå motsvarar här naturligt nog engelskans 'understand'.

¹⁴ Se Descartes (1990), s. 132ff.

¹⁵ Denna översättning men på engelska, "which is self-contradictory", återfinns i t.ex. Wilson (1978), s. 207. Den franska originalversionen är återgiven i Yandell (1997), s. 264.

¹⁶ Yandell (1997), s. 268.

Det skisserade betraktelsesättet innebär naturligtvis ett nederlag för filosofin. Vad Descartes säger är alltså, att våra oprecisa begrepp leder till att djupare filosofisk kontemplation kring dem bara har förvirrande verkan. Istället är det till vardags, utan några tankeanstängningar, som vi förstår kropp-själen, och Descartes måste hövsamt påpeka detta för Elisabeth, så att hon inte anstränger sig i onödan:

I supposed that your Highness still had in mind the arguments proving the distinction between the soul and the body, and I did not want to ask her to put them away in order to represent to herself the notion of the union which everyone has in himself without philosophizing. Everyone feels that he is a single person with both body and thought so related by nature that the thought can move the body and feel the things which happen to it.¹⁷

Yandell drar slutsatsen att Descartes inte erkänner någon motsägelse mellan de tre kategorierna, och att det heller inte nödvändigtvis finns någon motsägelse, men möjligen en skenbar motsättning, uppkommen ur våra oprecisa begrepp.

KUNSKAP OCH VETENSKAP OM KROPP-SJÄLEN

Lilli Alanen (1996) behandlar också frågan om kropp-själen existensberättigande, men ur ett annat perspektiv. För henne står förhållandet mellan kunskap och de grundläggande kategorierna i centrum. Hon noterar att kunskap om kropp-själen, till skillnad från om kroppen och själen, enligt Descartes inte kan nås med det rena intellektets hjälp, utan erhålls med de vanliga sinnena i vardagslivet. Alanens fråga är om denna modell kan godtas.¹⁸ Modellen tycks medföra att kunskapen om kropp-själen aldrig kan nå vetenskaplig status på samma sätt som kunskapen om kroppen och själen, vilka vilar på den rena tankens säkra grund. Detta vore ett avbräck för Descartes' vetenskapsteoretiska reduktionism, enligt vilken vetenskap ska reducera

sammansatta väsen till enkla med hjälp av klara och tydliga begrepp.¹⁹

Men Alanen finner ändå inte att detta är tillräckligt för att förkasta den tredje kategorin som misslyckad. Hon anser det (i likhet med Yandell²⁰) klart att Descartes inte för in den tredje kategorin som en *förklaring* för interaktionen mellan kropp och själ, utan snarare som ett behändigt uttryck för det djupare sett oförklarliga i situationen – grundläggande kategorier är ju oförklarliga.²¹ Så även om Descartes inte tillhandahöll någon ordentlig lösning på kropp-själ-problemet, erkänner han den mänskliga kunskapens begränsningar. Detta bör vi inte klanka ned på, utan vara tacksamma för, anser Alanen.²²

SLUTSATS

Att hävda att tre oberoende grundläggande kategorier – kropp, själ och kropp-själ – existerar, men att de inte kan förstås på samma sätt (eller föreställas på samma nivå) är enligt min mening inte någon speciellt tilltalande "lösning" på kropp-själ-problematiken. Den är inte filosofiskt elegant, eftersom den innebär ett erkännande att våra begrepp är oklara, och den står dessutom inte i något gott förhållande till Descartes' vetenskapsteoretiska idéer. Likväl finns det anledning att överväga möjligheten att det var något i den stilen som Descartes faktiskt menade, och en sådan tolkning är intressant eftersom hans teoribygge då klarar ännu fler tänkbara invändningar. Längre än till denna slutsats sträcker sig inte denna artikels ambitioner.

LITTERATUR

Alanen, Lilli (1996): "Reconsidering Descartes's Notion of the Mind-Body Union", *Synthese* 106, 3-20.

¹⁹ I sammanhanget kan man fråga sig om klarhet och tydlighet, nyckelbegrepp i Descartes' kunskapsteori, kan uppfattas relativistiskt, så att de betyder olika saker beroende på om de hänför sig till intellekt eller varseblivning. Vi är tvungna att lämna frågan obesvarad här. Alanen (1996) för ett kort resonemang därom, s. 10f.

²⁰ Men oberoende av denne; i själva verket är Alanens artikel den tidigast publicerade av de två.

²¹ Alanen (1996), s. 12.

²² Alanen (1996), s. 14.

¹⁷ Descartes (1970), s. 142.

¹⁸ Alanen (1996), s. 4.

- Descartes, René** (1970): *Philosophical Letters*. Translated and edited by Anthony Kenny. Oxford: Clarendon Press, 1970.
- Descartes, René** (1990): *Valda skrifter*. Översättning av Konrad Marc-Wogau. Stockholm: Natur och Kultur, 1990.
- Filosoflexikonet** (1988). Red.: Poul Lübcke. Stockholm: Forum, 1988.
- Rée, Jonathan** (1974): *Descartes*. London: Allen Lane, 1974.
- Wilson, Margaret D.** (1978): *Descartes*. London, Henley & Boston: Routledge & Kegan Paul, 1978.
- Yandell, David** (1997): "What Descartes Really Told Elisabeth: Mind-Body Union as a Primitive Notion", *British Journal for the History of Philosophy* 5(2), 249-273.